

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРҒЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМДЕНДІРУ МИНИСТРЛІГІ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

Түркі филологиясы кафедрасы

Қазақ тілінің тарихы
пәнінен

КУРС ЖҰМЫСЫ

Тақырып: Қазіргі қазақ тіліндегі қос сөздер

Қабылдаған: Адилова Г.

Орындаған: Қонақбаева А.

Нөкіс - 2014

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің сипаты

I.Кіріспе

XVIII ғасыр қазақ әдеби тілін танытатын нұсқалар туралы

XVIII ғасырдағы қазақ қоғамы және қазақ тілін сипаттайтын нұсқаларға назар қаратсақ мынадай жайттарды көруге болады.

XVIII ғасыр қазақ даласының өз ішінде болсын, сыртқы мемлекеттермен болсын, саяси экономикалық қарым-қатынастарының әрбір күрделі кезеңі болды. Бұл кезде әлі де қазақтың ұлан-байтақ даласын хандар билейтін. XVIII ғасырдың екінші жартысында Кіші жүз өлкесін Нұралы хан, Орта жүзді Абылай хан биледі. Қазақстанның Оңтүстік аудандарын 1790 жылдарда Қоқан хандығы басып алды. Бұл хандардың ел билеу, үкім жаза қолдану, сыртқы елдермен қарым-қатынастарды реттеп отыру, алым-салық жинау т.б. сияқты түрліше тәртіптері сақталғанмен XVIII ғасырдың екінші жартысы қазақ тарихындағы хандық дәуірдің ең соңғы кезеңі болды, яғни бұл тұста хандық өктемдіктің жойылуына барлық ішкі–сыртқы жағдай түгел жасалғанды. Қазақтың билеуші топтарының ескі хандық дәуірді сақтап қалуға жасаған іс–әрекеттері де қоғамның даму екіні мен қатты қысымшылдық туғызған шаруалар көтерілістері де (Кіші жүз қазақтарының Сырым Даутов бастаған қозғалысы) осы тұсқа сай келеді.

Қоғам дамуында ескі ел билеу системасы (хандық билеудің) мен әр алуан саяси-әкімшілік тәртіптерінің бірте-бірте әлсіреп жойылуына байланысты да билеудің жаңа элементтері пайда бола бастады. Сөз етіп отырған кезеңде қазақ жерінің батыс өлкесінен бастап Россия патшалығының қол астына кіре бастағаны мәлім. Бұл жағдай елдің саяси–әлеуметтік және экономикалық күй-қалпында өзгеріс-жаңалықтардың пайда бола бастауына бірден-бір себепші болды. Яғни қазақ экономикасына Россияның ықпалы күшейді, ішкі-сыртқы сауда өсті, егіс көлемі ұлғайды, баяу болса да қол өнер кәсіпшілігі өркендей бастады. Қазақ даласына сауда–саттық келді. Әсіресе Россиямен сауда жасау күшейді, осыған орай айырбас сауда туды: қазақ қой мен жылқысын тері-терсегі мен жүн-жылқысын, әр алуан аң терілерін орыс

купецтерінің матасы мен былғарысына, үй іші бұйымдары мен айна-тарағына айырбастады. Дала тіршілігіне ақша да келе бастады. Қазақ жерін айқыш-ұйқыш кесіп сауда керуендері өтетін болды. Жәрмеңке дегендер, айырбас орындары (меновые двory –«мүнәнайла») шықты. Сауда–саттықтың етек алуында қазақ жеріне патша өкіметі тарапынан орнаған қалалар мен камалдардың ролі күшті болды. (Петропавл, Орынбор, Семей, Гурьев, Орал). Орыс қалалары мен бекіністерінде тұратын әскери қызмет бабындағылардан басқа қарапайым орыс адамдары (саудагерлер, отставкадағы солдаттар, шаруалар т.б.) да қоныс теуіп, қазақ пен орыс халқының жүзбе-жүз көрісіп, қоныстас, тағдырлас болып өмір сүруі де осы кезден бастап елеулі сипат алады.

Негізгі шаруашылық түрі бұрынғысынша мал өсіру болып қалса да, егіншілік кәсібінің көріне бастауы XVIII ғасырдың екінші жартысында көзге түсті, бұған Қазақстан жеріне осы кездерде келіп қоныс тебе бастаған орыс шаруаларының кәсіби әрекеттері әсер етті. Егіншілікпен айналысқан аудандарда қазақтар отырықшы тұрмыс қалпына, тұрғын үй мен мал қораларын салуға ұмытыла бастады. Шөп шабу, оны қысқа дайындаудың да алғашқы нышандары осы кезден бастап көрі дайындаудың да алғашқы нышандары осы кезден бастап көрінді.

Қазақ халқының мәдени-рухани дүниесіне келсек, бұл кезде сауаттылар саны мейлінше төмен еді. Сауаттылықтың өзі тек мұсылманша, яғни араб жазуымен хат танып, ислам дінінің ережелері мен дұға намаздарын үйрену түрі жазуымен хат танып, ислам дінінің ережелері мен дұға намаздарын үйрену түрінде болды. Азаматтық білім беретін қазақ мектептері жоқ-ты. XVIII ғасырдың соңғы жылдарында әр жерде Россия өкіметі тарапынан «гарнизондық» мектептер мен Омбыдағы 1789 жылы ашылған «Азия мектебінде» оқу орыс тілінде жүргізіліп, оларды әскери мекемелердің кадрлары мен әкімшілік орындарының тілмаш, писарьларын дайындады, бірақ бұларда, негізінен, билеуші топтардың бірен-сараң балалары оқыды.

Көркем әдебиет, негізінен, поэзия түрінде болды. Бұл кезде де, алғашқы кезеңдердегідей, әр алуан бағыттағы, әр түрлі идеологияны қолдаған ақындар мен жыраулар өмір сүрді. Әдебиет нұсқалары халық арасына ауызша тарайды. Баспа орындары ашылмады. Қазақ әдебиетін кітап етіп бастырып шығару дәстүрі де, қолжазба ретінде жазып қалдыру немесе тарату дәстүрі де болған жоқ.

Міне, осындай саяси, әлеуметтік, экономикалық, іс-әрекет, күй-жағдайлар тілде көрінбей қалмады. XVIII ғасырдағы қазақ тілін сипаттайтын нұсқалардың жағдайы сол кезеңдерге сәйкес еді. Бұл кезде қазақ даласында баспа орындары, кітап шығару практикасы оқу-ғылым болмағанмен, сөз етіп отырған дәуірдегі тіліміздің жай-күйін, әсіресе лексикасы мен фразеологиясын, сондай-ақ кейбір грамматикалық категориялары мен нормаларын танытатын үлгі-нұсқалар бар еді. Оларға, біріншіден, көркем әдебиет үлгілері жатады. Соңғы кездегі зерттеулерге қарағанда, қазақ әдеби ескерткіштерінің XVIII ғасырдан бұрын да болғандығын көреміз. XV-XVI ғасырлардағы Қазтуған, Асан қайғы, Доспамбет, Шалкиіз бен XVIII ғасырда өмір сүрген Марқасқа, Жиёмбет жыраулардың, XVIII ғасырдағы Ақтамберді, Үмбетей, Көтеш, Тәті қара сияқты ақындардың аттары сақталып, кейбір үлгілері біздің заманымызға дейін жетіп отыр. Бірақ бұлардан қалған мұралар бір қыдыру анықталып, жиналып болмағандықтан және текстологиялық жағынан көп өзгеріске ұшырап, дәл өз дәуірлерінің сипатын көрсетерліктей дәрежеде сақталмағандықтан, бұларға тілдік талдау жасау мүмкіндігі жоқ. Сондықтан XVIII ғасырдан бұрын да қазақ көркем әдеби тілін танытатын үлгілер бар болғанын ескере отырып, әдеби тіліміздің тарихы жайында пікір жүргізу XVIII ғасыр үлгілерінің материалына негізделеді.

Екінші, әңгіме етіп отырған дәуірде қазақ ауыз әдебиетінің мол нұсқалары бар, бірақ өкінішке орай, олардың сол тұста жазылып алынған варианттары болмағандықтан, мынадай эпостың немесе ертегінің я болмаса тұрмыс-салт лирикасының XVIII ғасырдағы жырланған, айтылған түрі тілі

жағынан мынадай болып еді сипаттау қиын. Осы күнгі өзіміз оқып біліп жүрген эпостардың, халық өлеңдерінің, ертегілердің т.б. фольклорлық мұралардың көпшілігінің тілі дәл солардың туған кезіндегі немесе тіпті XVIII ғасырдағы түрінде емес. Өзегі сақталуы сөзсіз, сондықтан да оларда архаизмдер, көне грамматикалық тұлғалар, ескі синтаксистік тәсілдер ұшырасады, бірақ ең көлемді эпостық жырлардың да, прозамен берілген ертегілердің де ауызша тарауы нәтижесінде және жеткізушінің өзгеріс енгізіп, модернизациялау правосының болуы нәтижесінде олардың тілі сол жазылып алынған (XIX-XX ғасырлар) дәуірдің тілдік нормаларын негіз еткендігі көрінеді.

XVIII ғасырдағы тілді көрсететін нұсқалардың үшінші саласы ресми іс-қатынас қағаздары. Бұлар хан-сұлтандардың, кейініректе старшиналардың орыс патшасына, орыс әкімшілік орындарына және бір-бірлеріне жазысқан арыз-өтініштері, мәлімдемелері, хаттары, үндеулері. Бұл әдебиеттің құнды бір ерекшелігі–хатқа (қағазға) түскендігі, сондықтан бұлар сол тұста қазақ даласында (шағын бір топтың аясында болса да) тілдің белгілі бір стилінің қандай сипаттама болғанын қиналмай көрсететін материал болып табылады.

Келесі төртінші жай, бұл дәуірде қазақ өлкесін орыс өкіметі тарапынан танып-білу әрекеті қызу жүрді. Сол кездегі орыс саяхатшылары мен ғалымдарының және қызмет бабындағы кейбір чиновниктердің орыс тілінде жазған материалдары ішінде жекелеген қазақ сөздері (көбінесе атаулар) кездеседі. Бұларда әңгіме етіп отырған дәуірдегі тіліміздің лексикалық құрамын айқындауға септігін тигізеді.

Сондай-ақ, соңғы кездердегі архив қазыналарынан іздестіріп тапқан материалдарға қарағанда, XVIII ғасырдың соңғы шерегінде Россия мемлекеті тарапынан қазақ тілінің кейбір сөздерінің орысша және кейбір өзге тілдердегіше баламасын (аудармасын) көрсететін шағын сөздік іспеттес тәжірибелер болғанын көреміз.

1) «Парсы және татар диалектілері» деп аталатын 10 (он) беттік қолжазба; 2) Қырық тоғыз (49) орыс сөзінің қазақша және монғолша

аудармалары берілген қолжазба; 3) «Хиуа, Бұхар, қырғыз (қазақ) және мешер тілдеріне аударылған орыс сөздерінің тізімі; 4) 1774-жылы жазылған орысша-қазақша сөздіктің қолжазбасы т.б. бұларда қамтылған материалдар да кейбір қазақ сөздерінің XVIII ғасырдағы берген мағыналарын, кейде тіпті фонетикалық тұлғалануын (кейбірінде қазақ сөздері орыс әрпімен жазылған немесе орысша транскрипциясы берілген) т.б. тануға көмектеседі. С.Исаевтың осы материалдардың табылғаны туралы хабарлаған шағын мақаласындағы мәліметіне қарағанда, әсіресе соңғы материалдың қазақ тілі тарихын зерттеуде құнды екені байқалады. Өйткені мұнда жеке сөздерден басқа кейбір сөз тіркестері, шағын сөйлемдер де берілген. Оның үстіне, мақалда авторы бұл қолжазбада қазірде қолданылмайтын сөздер мен тіркестер барын хабарлайды. Яғни бұл көне сөздер тұстағы қазақтың сөздік құрамын танытады.

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілін танытатын негізгі үлгілер біздің дәуірімізге ауызша түрде жеткендіктен және тіл тарихын зерттеу ісіне тікелей әсерін тигізетін бір жағдайды ескерту қажет. Ол—текстологиялық қайшылықтар. Әдеби мұраны ұрпақтан ұрпаққа, өлкеден өлкеге ауызша жеткізушінің әрбіреуі сол үлгінің мазмұн—мәнін ішінара өзгерту ниетімен, немесе өзіне (өз өлкесіне) түсініксіз көне сөзбен ескі грамматикалық тәсілді контекстке қарай түсінікті варианты мен алмастыруды көздеп, я болмаса өз көзқарасына икемдеу мақсатын ойлап шығарма текстін аз-аздап өзгертіп отырған. Оның үстіне, әрірек ғасырлардағы поэзияның дені дидактикалық сипатта болып, нақылға айналып кеткендіктен, бір ақын айтқанын екіншісінен табылу (авторын жоғалту) орын алған.

II. Негізгі бөлім

1. XVIII ғасыр қазақ әдеби тілінің лексикасы

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамына көз салсақ мынадай жайттарды көреміз. Әңгіме етіп отырған дәуірдегі қазақ тілінің сөздік құрамы екі қабаттан тұрады, біріншісі–негізгі–халықтың төл сөздері, екіншісі–араб-парсы сөздері. Осы күнгі үшіншісі мол қабат–орыс сөздері немесе орыс тілі арқылы енген шет тіл сөздері XVIII ғасырдағы көркем әдебиет үлгілері тілінде жоққа тән, өте сирек. Тіпті ауыз әдебиеті нұсқаларында жиі кездесетін шай, самаурын, пәуеске, тарантас сөздері де XVIII ғасырдағы ақын-жыраулардың шығармаларында өте ұшырасады. Бұған, бір жағынан, тұрмыс-салт лексикасын сараң пайдаланатын поэзия жанры себепкер болса, екінші жағынан бұл кезде шай ішу немесе орыстар қолданған көлік түрлерін пайдалану тәрізділер қазақ тұрмысында әлі етек алмағандығы әсер еткен болу керек. Өзге салаларға қатысты русизмдердің енуіне әлі қолайлы жағдай тумағандықтан, XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің сөздік құрамы орыс сөздері қабатын көрсете алмайды. Бұл кездегі қазақ тілінің сөздік құрамындағы төл сөздер негізгі қабатты құрайды.

Қазіргі кезбен салыстырғанда XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілі лексикасындағы төл сөздер құрамын сипаттайтын белгілердің бірі–кейбір тематикалық топтардың актив қолданылуы. Солардың бірі–жауынгерлік лексика тобы. XVIII ғасыр қазақ қоғамы өмірінде елді сыртқы жаулардан, әсіресе Жоңғар шапқыншылығынан, қорғаған жауынгерлік заманы болды. Соған орай тарихи көркем әдебиет тақырыбында да жауынгерлік, ерлік мотиві басым болып келеді. Сондықтан қазақ әдеби үлгілерінің сөздік құрамында қару-жарақ пән әскери киім-кешек атаулары, сондай-ақ ел қорғау, батырлық қасиеттерге байланысты сөздер молынан кездеседі. Бұлардың ішінде қазіргі лексикалық қорымызда көнеріп, пассив қорға кеткен сауыт, кіреуке, дабыл, дұлыға, берен, жебе, күдері, шығыршық тәрізді зат атаулары да, жаулық, елдік, бұлу, біту сияқты сөздер де әлде қайда жиі ұшырасады. XVIII ғасырдағы әдеби тіл үшін бұлар архаизм мен историзмдер емес. Осы

күнгі әдеби тілімізге дейін актив қолданылып келген батыр, мерген, оқ, найза тәрізді сөздер де жауынгерлік лексика қорына кіреді. Жауынгерлік мотивтің әсері осы тақырыпқа қатысты номинативтік атаулардан басқа нейтральдық лексикаға тигені байқалады. Яғни темір, қорғасын, болат тәрізді металл атаулары қару–жарақты немесе ерлік қасиетті білдіретін сөздер қызметінде жиі ұшырасады. Мысалы, XVIII ғасырдағы Жанкісі жырау Бегімбай батырды Темір жұмсап оқ атқан қорғасындай Бегімбай деп сипаттағанда, темір сөзі батыр, ер, мықты сөздерінің қызметінде жұмсалған.

XVIII ғасыр қаламгерлерінің тілінде ертеден келе жатқан бұлу, қол, қосын, байтақ сияқты көне сөздер актив қолданылып, олар да сол кездегі әдеби нұсқалардағы басым тематика жауынгерлік мотивін сипаттайды. Мысалы, жеңілу, ойраны шығу мағынасындағы бұлу етістігі қазақ тіліндегі Бұлген елден бұлдіргі алма тәрізді мақалдар мен осы айтқаным Ноғай бұлген күн деген сияқты ауыз әдебиеті үлгілерінде кездеседі. Осы етістікті Бұхар жырауданда табамыз.

Кіші қара қалмақ бүлерде...

Еңсесі биік кең сарай

Мортық болар бұлген соң.

Сол сияқты XVIII ғасырдағы әдеби тілімізде осы күнгі әскер сөзінен гөрі осы мағынада қол сөзі актив қолданылған, ал армия, солдаттар, жауынгерлер сөздері бұл кезде тілде мүлдем жоқ.

Жауынгерлік лексика әдеби тілде бір шама орнығып, нормаланғанын олардан жасалған тұрақты тіркестер мен штапм образдар да дәлелдейді. Мысалы, жаулық сағыну, жер тұлдану (жау әскери қаптау мағынасында), даңқынан батыр шығу, найзасының ұшына жау мінгізу деген фразалар мен образдарды Бұхар, Ақтамберді, Жанкісі, Шал ақындардың толғауларынан табамыз.

Жауынгерлік лексика мен фразеология тек жеке ақын-жыраулар үлгілерінде емес, ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті нұсқаларында, олардың ішінде әсіресе батырлар жырларында, көбірек орын алған. Жоғарыдағы

көрсетілген жеке атаулардан басқа қоңыраулы найза қолға алу, найзаны жауға тіреу, күдеріден бау тағу, қол қашыру, темір жұмсап оқ ату, қалмақты қуып қашыру т.б. тәрізді бейнелі тіркестер әдеби тілімізге ауыз әдебиеті үлгілері арқылы қалыптасқан нормалар болып табылады. Буырқану, бурсану, мұздай темір құрсану немесе қорамсаққа қол салу, қозы жауырын оқ ату тәрізді штамптар ауыз әдебиеті үлгілері мен тарихи әдебиет нұсқалары тілінде астарласа, қабаттаса келіп, бір жағынан XVIII-XIX ғасырларға дейінгі қазақ әдеби тілінің ғасырлар бойы ауыз әдебиеті дәстүрлерімен ұштасып жататындығын көрсетсе, екінші жағынан, осы дәуірдегі қазақ әдеби тілінің де нормасын танытады.

Бұл кезеңдегі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын сипаттайтын тағы бір белгісі—қазірде архаизм, историзм категорияларына жататын бірсыпыра саяси—әлеуметтік терминдер мен жеке сөздердің өздерінің тура номинативтік мағынасында актив қолданылғандығы. XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік топтарын атайтын хан, ханзада, қараша (қарашы), қара, ақ сүйек, күл, күң, байғұс, кедей, жарлы, батыр, бек сөздері сол кездегі көркем әдебиет тілінен берік орын алған. Сонымен қатар бұлар лексикалық норманы танытады.

Мұндағы хан сөзі сол кездегі билік иесін білдірсе, соған қарама-қарсы әлеуметтік топ қара, қараша, қараша халық деген атаулармен берілген. Қара сөзі тегінде ақ сүйек сөзіне антоним ретінде жиірек қолданылған. Ақ сүйекті қор тұтқан Қараны онан зор тұтқан (Бұхар). Ал қалған жағдайда көбінесе бұл кезде қараша (қараша) варианты актив термин болған. Бұл-хан сөзінің антонимін толық аңғартады.

Ханның жақсы болмағы—

Қарашаның елдігі.

Уақытыңыз толғанда,

Қарашаң қашар қасыңнан (Бұхар).

Қараша сөзі осы мәнде XIX ғасырда да жиі қолданылып, терминдік сипатқа ие болған. Ал бұл кездегі шығармаларда кездесетін күл, күң сөздері

өздерінің номинативтік мағыналарында қолданылған, өйткені XVIII ғасырда қазақ жерінде күл, күң ұстау немесе қолға түскен әскери тұтқындарды күл, күң есебінде сату бар болатын. Сондай-ақ бұл кезде осы сөздердің құдайдың құлы тәрізді ауыспалы мәнде қолданылуы да орын алады.

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілі лексикасын құрайтын төл сөздердің үшінші сипаты олардың бір қатарының мағынасы мен қызметі жағынан әлі де сараланбай жұмсалуды. Мысалы, экономикалық жағынан тәуелді топтарды білдіретін атаулар—кедей, жарлы, байғұс сөздері бұл кезде жағынан әлі бір—бірінен ажыратылмаған синоним атаулар. Қазірде байғұс сөзі бишара, мүсәпір, сорлы сөздерінің синонимі ретінде қарапайым сөз болып қалыптасқан. Ал XVIII ғасырларда бұл сөз әлеуметтік топтың атауын білдіретін зат есім қызметінде жиі жұмсалған. Сол сияқты бай, бек, батыр сөздері де әрі тура мағынасында, әрі жалпы атау ретінде қолданыла береді. Мысалы бек сөзі Бұхарада жалпы ел билеуші деген мағынада хан сөзінің синонимі ретінде еркін жұмсалған: Абылай-ау, Абылай, момынға келіп бек болдың. Сондай-ақ кейін, XIX ғасырда, көбінесе орыс империясының монархын білдірген патша сөзін де XVIII ғасырдың әдеби үлгілері хан, төре, бек сөздерінің дублеті ретінде пайдалана береді. Мысалы, Бұхар жырауда бір жерде Әбілмәмбет патшаға қызметкер боп түр төре деп атайды: Арқада Әбілмәмбет төренің түйесін баққан күл едің.

XVIII ғасырдың екінші жартысында сауда-саттық пен егіншілік кәсібі жандана түскенмен, сол тұстағы әдеби тілде осы салаға қатысты жеке сөздер мен тіркестер сирек ұшырайды (саудагер базар т.б). Бұл тіркестер ақшаға, әр алуан өлшемдерге, сауда саттық бұйымдарына байланысты сөздер халықтың сөйлеу тілінде орын алғаны сөзсіз, бірақ ол кездегі ақындар творчествосындағы тақырып тарлығы мен мұраларының да сақталғандығын, бұл сөздердің әдеби тілдегі көрінісін білдіру екі талай.

Керісінше, қоғам өмірінің бұл екі саласы да XVIII ғасыр ақындарының тілінен гөрі халықтық жырларда көбірек ұшырайды. Қара қасқа тұлпарға арпа-бидай асатты («Қамбар»), ішкендерін сұрасаң шекер менен шай болған

(Сонда). Сондай-ақ «Қыз Жібек» жырынан қара нан, деміне нан пісу, сексен аршын, қант пен шай, пұл, диқан сөздерін, «Қамбар» жырынан базарға салу, борышқа қалу, шай, самаурын, «Айман-Шолпан» жырынан баға бұл, қант-шай, тоқаш т.б. сөздері кездестіреміз. Бұл құбылыс, негізінен, ХІХ ғасырдың әсері. Өйткені осы жырлардың біздің қолымызға тиген варианттары–сол ғасырда жырланғандар, ол ХІХ ғасырда жырланғандар, ал ХІХ ғасырда қазақ тілінде сауда-саттық пен егіншілікке байланысты сөздер едәуір орын алған.

Араб–парсы сөздері ХVІІІ ғасыр қазақ әдеби тілі сөздік құрамының екінші қабатын құрайды. Бұл кезде халықтың сөйлеу, тілінде де, ауыз әдебиетінде де, ақындар шығармаларында да (әсіресе Бұхар мен Шалда) араб-парсы төркіндес сөздер едәуір орын алған. Олардың өзін екі топқа бөлуге болады: бірі–қазақ тіліне ертеден сіңісіп кеткен және жиі қолданылатын топтағы сөздер. Мысалы, *абырай, адам, адамзат, ажал, ақ (хақ), ықшам, ақы (хақы), алла, амал, аман, әйел, әлем, байғұс, бақ, бақыт, бекер, дауа, дәулет, дос, дүние, дұшпан, жаза, жала, залым, заман, кедей, күмән, қаза, қайыр (қайырлы, қайырсыз), құдай, құдірет, қыдыр, құрмет, мақұл, мәлім, мезгіл, мейман, молда, момын, мысал, найза, несібе, өмір, пана, пара, насық, пейіл, сабын, сабыр, уақыт, уақыт, шартарап, халық* т.б. қазақ тілінде ерте замандардан келе жатқан сөздер. Бұлар ауыз әдебиеті үлгілерінде де батыл және жиі қолданылған. Мұндай сөздердің қазақ лексикасына етене болып кеткендігі сонша, кейбірі өзара қатар келіп көркемдеу тәсілінің бірі анонимика ретін түзейді. Мысалы: Бұхарда:

Уақытым менің өткен соң,

Мезгіліміз жеткен соң.

Екеуі де араб-парсы элементінен жасалған синонимдік бақ-дәулет, абырай-ар, алла-тағала тәрізді қос сөздер де осы іспеттес. Ал қазақтың көпшілік төл сөздерімен қосақтаса айтылып, қос сөз қатарын түзеп кеткен: аман-сау, амал-айла, бос-бекер, кедей-кепшік. Бір қайырлы, қайырсыз, дүниелік, мақұлдау, амандасу, амандық, несібелі, жалақор, парақор, бақсыз, бақытты, бақытсыз, құрметті, қадірлі т.б.

Араб-парсы сөздерінің екінші тобы халық тіліне сіңісіп кетпегендер, бұлар жеке діни сөздер мен кейбір абстракт ұғымдарды білдіретін сөздер. Мысалы, *арсы-күрсі, ахрет, пір, төрт шадияр, лаухы, кебе, бейнамаз, фани, зайбат* т.б. Ал ислам дінінің түрліше ритуалдарына, сенімдеріне, уағыздарына байланысты иман, намаз, бейнамаз, үжмақ, қыбла (құбла), әулие, ахрет, пір, мешіт тәрізді сөздер жеке ақындар (Бұхар мен Шал) шығармаларында ұшырасады. Ол осы кезде халық тілінде де қолданылатын болу керек, бірақ олардың активтік дәрежесі жоғарыдағы көрсетілген тотап әлде қайда төмен болған, өткені бұл кезде қазақ арасында ислам діні ХІХ ғасырдағыдай етек алмаған болатын. Патша үкіметі Қазақстан жерінде мешіт салдырып, құранды тегін таратуды ұйғарғанмен, бұл әрекеттің ешбірі де әсерлі нәтиже бере қоймаған.

ХVІІІ ғасыр ақындары тіліндегі араб-парсылық сөздерінің қолдану сипатының өзі біркелкі емес, жоғарыдағы жалпы халықтық тілде ертеден келе жатқандары (өмір, дүние, найза, дәулет, уақыт сияқты) өлең жырлардың өн бойында қолданылса, діни және сіңіспеген кейбір сөздер белгілі бір шығармалар ішінде ғана, яғни діни тақырыптағыларында қолданылған. Мысалы, көбінесе жауынгерлік тақырыптағы мұралары сақталған Тәтіқара, Жанкісі, Ақтамберділерде араб-парсы сөздері сөздері өте-мөте сирек. Бұхардың «Керей қайда барасың» сияқты өз ара рулық қарым-қатынасты жырлайтын шығармасында бірде-бір арабизм жоқ, керісінше, «Ей айтшы, алланы айт» сияқты ислам дінін уағыздаушы бір өлеңінің бір өзінде 20 шақты сөз кездеседі және олардың көбі мұсқап (кітап), кәләм (сөз), лаухы, наубат тәрізді көпшілік тілге сіңіспеген сөздер.

Өткен ғасырларда жасаған қаламгерлердің тілінде халық тіліне сіңіспеген әсіресе діни мазмұндағы араб-парсы сөздерінің сирек немесе молынан қолданылуы олардың ұстанған идеологиясы мен жырлаған тақырыптарына тікелей байланысты. Әдебиет танушылардың зерттеулеріне қарағанда, Бұхар-феодалдық-хандық қоғам мүдделерін жақтаған ақын. Ол бұл идеологиясында ислам дінін арқа сүйеу етеді, соны уағыздайды. Өмірді,

қоғамды тануында діни дәлелдерге жүгінеді. Сондықтан оның шығармаларында жоғарыдағы көрсетілген тікелей ислам дініне қатысты араб-парсы сөздері де, маһи, зайып, ғалам, ғайбат, зина, һәмметсіз, һәмметлі, фәни, мәртебе тәрізді сөздер де орын алған. Ал Бұхардың кіші замандасы Шал ақында мұндай емес, онда кездесетін шығыс сөздері халық тіліне сіңіскендер ғана (дүние, момын, мақұл, дәулет, аман, мейман, несібе, әйел, шекер), өйткені ол ислам дінін пір тұтып уағыздаған емес, керісінше:

Меке менен Мәдине жолдың ұшы,

Иман таба аларма барған кісі.

Қой, сиырын қамасын молда өзі

Ұжмақ көрер бір жан жоқ бұл кісіден—деп күмән айтып, келеке еткен ақын, сондықтан дінге қатысты ұжмақ, иман, хақ деген бірең-сараң сөзді осы мақсатта жұмсаған. Оқу-ағарту саласына қатысты араб-парсы сөздерінен XVIII ғасыр әдеби тілінде кездесетіндері көп емес және олардың да қолданылуы жеке авторға байланысты тәрізді. Мысалы, Бұхар жырауда сия, қалам, дәуіт, ғалым деген шығыс сөздерінің орын алуы автордың мұсылманша көзі ашық болғандығын танытады. Өткен ғасырлардағы әдеби нұсқаулардың сөздік құрамында араб-парсы элементтерінің аз немесе көп мөлшерде қолданылуы белгілі дәрежеде автордың мұсылманша сауаттылығына да тікелей қатысты болған. Өйткені қанша діндар болса да, мұсылманша сауаты жоқ, араб-парсы тілдерінен бейхабар автор бұл тілдердің жеке сөздерінде өз шығармаларында молынан, еркін енгізе алмаған болар еді.

XVIII ғасыр әдеби тілінде орын алған араб-парсы сөздерінің үлкен тобы абстракт ұғымды білдіретін сөздер болып келеді. Мысалы, *пайда, дәулет, қайыр, қадір, абырай, ар, сабыр, бақыт, пейіл, несін* т.б. тәрізді шығыс сөздері қазақ тілі құрамына ертеден еніп, қалыптасып кеткен абстракт есімдер. Бұлардың қазақша (түркіше) дублеттері жоқ және өздері фонетикалық жағынан «қазақыланған» тұлғалар.

Шығыс тілдеріне тән сөз тудырушы жұрнақтардан кездесетіні –кер түрі. Ол да Бұхар жырауда екі-ақ сөзде қолданылған (қызметкер, азаткер). Араб-парсының басқа элементтері сияқты –хор, –паз, –кеш аффикстері арқылы жасалған сөздер бұл кезде кең қолданылмағанға ұқсайды.

Архаизмдер. Қазақтың XVIII ғасырдағы әдеби тілінде, қазіргі лексикалық қор тұрғысынан қарағанда, архаизмге жататын бір алуан сөздер тобы бар. Жауынгерлік тақырыпқа байланысты көнерген сөздерді жоғарыда айтып өтілді, бұдан бірнеше ғасырлар бұрын қолданылған қару-жарак түрлері жоғалып, жаңа түрлері шыққандықтан, оның атаулары да архаизмге айналып кеткендігі даусыз. XVIII ғасырдың тілінде бұдан басқа да көнерген немесе бұл күнде пассивтенген бірқатар сөздерді ұшыратамыз. Бұхарда қолданылған талыс, шөпшік деген сөздердің архаизм екенін зерттеушілер айтқан болатын. Екеуі де мал терісінен істелетін ыдыс-табақтар. Металл, шыны материалдары кемтаршылық дәуірінде мал терісі ас-су жабдықтары, киім-кешек, төсеніп жастаныштар жасауға пайдаланатын бірден-бір материал болған. Экономикалық қоғамда XVIII ғасырда осындай жабайы құрал-жабдықтардың болғанын сол кездегі тілдік фактілері де дәлелдейді.

Сондай-ақ, үшкілсіз көйлек деген де қазірде бейтаныс сөз. Бұл «кебін» дегеннің образды түрде аталғаны. Үшкіл, төрткүл сөздері бұрыш-бұрышы бар нәрсеге (мата, тақта т.б) байланысты айтылатын сөздер, сондықтанда бір кезде үш бұрыш, төртбұрыш деген геометриялық терминдерді үшкіл, төрткіл сөздерімен беріп жүрдік. Киім қайткенде де қиылып (бұрыш-бұрыш болып) тігілетін бұйым, ал кебін тұтас оралатын нәрсе, сондықтан оны образды түрде үшкілсіз көйлек деп атаған. XVIII ғасырдың әдеби үлгілері тіліндегі дүр, талық, санат, көрпелдес, түкпе, мортық сөздері мен тіркеусіз айту, дулап жүру, байсал табу, байсалды үй, баршындау, мамыр асу тіркестері қазірдегі актив қорға кірмейді.

Фразеологиялық тіркестер. Әдеби тілдің бір белгісі фразеологиялық тіркестердің тұрақтасып образ жасауға қатысуында. Бұл жағынан қазақтың ауыз әдебиеті тілі де, XVIII ғасыр көркем әдебиеті тілі де едәуір материал

береді. Бірақ ақындар шығармаларындағы тұрақты тіркестер негізінен ауыз әдебиеті дәстүрін сақтайды: ақындар бұрыннан қалыптасқан дайын штамптарды пайдаланады немесе жаңа тіркестер жасай қалса, оның семантикалық және грамматикалық моделі дәстүрлі тіркестерден алынады. Мысалы, тұрымтайдай ұл, басына дәулет құсы қону, тоят тілеу, тақымы кетпес ұры, найзаны жауға тіреу, жұлдызы оңынан туу, он сан алаш, сары жол, құдайға құл болу, ақ сұңқар құстай түлеу, жалаң аяқ жар кешу деген тіркестер халық тілімен ұштасады. XVIII ғасыр әдеби тіліндегі қаза қалу, жер тұлдану, дау ұру, жандай шабу, уағдадан жылысу, бойынан түңілу, байсал табу, құлық туған құлаша, алтынның буы, дәулет таю, жамандық тұту, бір ауызды болу тәрізді тұрақты тіркестерді белгілі бір ақынның туындысы деп те, кесіп айтуға болмайды. Өйткені сол тұстағы сөйлеу тілінің байлығы бізге мүлде беймәлім, ал ауыз әдебиеті тілінің де дәл XVIII ғасырдағы фразеологиялық нормасын көрсету мүмкін емес. Сондықтан қазір бір-ақ фактіні батыл көрсетуге болады. Ол—қазіргі әдеби тіліміздің байлығы мен көркемдігін, образдылығын танытатын фразалық, идиомалық тіркестердің сөз етіп отырған дәуірде едәуір мол қолданылып, тұрақталған тіл элементтері болғандығы.

2. Грамматикалық ерекшеліктер және ресми стиль

Сөз тудыру тәсілдері мен грамматикалық ерекшеліктер төмендегілер. Қазақ әдеби тілінің қазіргі нормасында қолданылатын өнімді жұрнақтардың бір қатары XVIII ғасырдың әдеби үлгілерінде жоқ немесе пассив. Ал біреулері қазіргідей актив тәсіл болғанмен, тудыратын мағынасы, аясы тарлау. Мысалы, XVIII ғасыр әдебиетінде есім сөз тудырушы жұрнақтардың ішінде ең жиі қолданылған –лық жұрнағы арқылы, негізінен, абстракт зат есімдер жасалған: жаулық, билік, жақсылық, жамандық, тірілік, ұрлық, қулық, кәрілік, кемдік, елдік, жарлық, сараңдық, зорлық, қорлық, бірлік, жомартық. Ал осы жұрнақты туынды сын есім жасауға пайдалану бұл кезде мүлде өнімсіз, жоққа тең. Бұл ерекшелік ауыз әдебиетімен іліктес, мұнда да –лық жұрнағы жақсылық, жамандық, кәрілік, жастық, жігіттік, жоқшылық, батырлық, байлық, сұлулық, ашықтық, кедейлік, жарлылық, құдалық тәрізді зат есімдерді жасайды. Ал –лық жұрнақты тұлғаның сын есім болып келуі тек сандық, уақыттық мөлшерді білдіретін жағдайда ғана: Қырық күншілік шөлі бар («Қыз Жібек»), Алпыс сомдық әр кезі, Үстіне асыл кигізді («Қамбар»), күндік жер, неше күндік жол, жүз теңгелік опа т.б. тайлық оқ («Қыз Жібек»), тебенгілік жүн («Қамбар»), жаулық жол (Бұхар) тәрізді сандық, уақыттық мөлшерге қатыссыз сын есімдер өте сирек кездеседі.

Басқа жұрнақтардан –лы, –сыз, –ыш (қызғаныш), –ақ, –ек, –ық (тілек, қылық, атақ) тұлғалы есімдер бар. –кер жұрнағы қызметкер, азаткер, үміткер сөздерінде ғана кездеседі.

Жетіп келген текстерге қарағанда, грамматикалық тұлға тәсілдері жағынан XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілі ғасырдағы қазақ әдеби тілінде принципальды, үлкен өзгешеліктер байқалмайды. Морфологиялық категориялар, негізінен, қазіргі нормамызға сай түседі. Оның екі себебі бар тәрізді: бірі– XVIII ғасыр ақын-жыраулары шығармаларының ауызша таратылып бізге ауызша жеткендіктен, едәуір грамматикалық тұлғалар өзгертіліп, жаңа варианттары мен алмастырылып, қазіргіше түрге іс болғандығы. Екіншісі–ол дәуірде септеу, жіктеу, тәуелдеу тәсілдері, немесе

сын есім шырайлары, етістіктің есімше, көсемше етіс, рай тәрізді категориялары, негізінен, қалыптасып, бірқыдыру нормаланған тәрізді. Сондықтан XVIII ғасырдағы қазақша әдеби үлгілерден септік жалғауларының немесе басқа да морфологиялық және синтаксистік тұлға тәсілдердің қазіргіден өзгеше түрлері кездеспейді.

Дегенмен XVIII ғасыр нұсқаларының грамматикасында қазіргі нормамызбен салыстырғанда ешбір айырмашылық жоқ деуге мүлде болмайды. Бір қатар морфологиялық тұлғалардың қызметі, ол кезде әлдеқайда актив болғанын немесе кейбіреулерінің әлі де қызмет аясы тар, өнімсіз қолданылғанын көреміз. Мысалы, –ар, –мақ жұрнақты етістік тұлғалары қазіргіге қарағанда әлде қайда актив қолданылған. Келер шак есімшенің барлық жалғаулы түрлерін XVIII ғасыр тілінде жиі ұшыратамыз. Мысалы, Бұхарда:

*Батпақты сайға су түссе,
Атың арып келгенде,
Өткіл бермес кешерге
Қайырсыз итке мал бітсе,
Аңқаң құрып келгенде
Саумал бермес ішерге.
Келмей тұр аузым айтарға,
Еңкейіп орақ орарға,
Тоңқайып масақ терерге...*

Бұл форма осы күнгі өнімді –уға (баруға, айтуға) тұлғасының орнына қолданылған. Ол кезде –уға тұлғасы да қатар жүрген тәрізді (бірақ кейінгі айтушылар кей жерде –арға қосымшасын алмастырып –уға тұлғасында жеткізулері мүмкін). Мысалы: *Есіл көзден нұр тайса, бір көруге зар болар (Бұхар).*

Сондай-ақ, осы күнгі –у жұрнағы арқылы берілетін қимыл есімдерінің орнына кейде –мақ жұрнақты тұлға қолданылған: *Ханның жақсы болмағы, Қарашаның елдігі (Бұхар).*

XVIII ғасыр әдебиетінде бұл күнде аналитикалық тәсілмен немесе жұрнақтар арқылы жасалатын кейбір етістіктер өзгеше тұлғада жұмсалған. Мысалы, Бұхарда: *Даусы құдай саңқыған (саңқылдаған), Айтқан сөзге түспеген (түсінбеген), Шалда: Жатудан жамбастарың жауырады (жауыр болады).*

Халық ауыз әдебиетіндегі сияқты –да шылауы грамматикалық тіркестердің арасында келіп, ерекше экспрессивтік реңк беретін тәсіл түзейді. Мысалы, Бұхарда:

*Қынай белін буынған,
Жылайда жесір қалмасқа,
Толғай да толғай дәурен сүрмеспе?*

Салыстырып көрсек: Қызылда жібек қырмызы, Баян да қылып айтайын («Қамбар»). XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілін танытатын –ғын, –ғыл жұрнақтарымен келген түрлері де кездеседі. Мысалы:

*Сыйлай бергіл көнені...
Ақылың бар хан едің,
Мұның түбін ойлаған (Бұхар).*

Бұл көне тұлғалар қазірде оңтүстік говорларында сақталған. Ал Орталық Қазақстанда мекендеген Бұхар сияқты жырау–ақынның тілінен –ғын, –ғыл жұрнақты етістіктердің ұшырасуын екі түрлі дәлелдеуге болады. Бірі–бұл көне тәсілдер XVIII ғасырдағы халық тілінде әлі де жарыса қолданылып, тәжірибеден шығып қалмағандығына байланысты болуы мүмкін. Бұл жағдайда сөз болып отырған формалар бұл кезде тек оңтүстік өлкелерде емес, Қазақстанның барлық түкпірінде тегіс қолданылған болуы керек. Екінші дәлел–егер бұл тәсілдер ертеден қазақ жерінің оңтүстік аймақтарына ғана тән болып келген болса, олардың Бұхарда кездесуі автордың осы аймақтарды да біраз мекендеген, кейбір тілдік ерекшеліктерін қабылдағандығына байланысты. Бұхардың Абылайға: Сен мен көргенде Түркістанда жүр едің дегеніне қарағанда, оның оңтүстік өлкелерде болғаны байқалады.

Етістіктің екінші жақ бұйрық райының –ғын, –ғыл жұрнақтарымен келуі ауыз әдебиеті үлгілерінің кейбіреулерінде жиі кездеседі. Мысалы:

Бақытын ашқыл баламның,

Медеткер болғыл балама,

Іздеп келгіл ағаңды,

Көке болмай жерге кіргін («Қыз Жібек»).

Бір құдай жәрдем бергіл тіл-жазғыма («Айман–Шолпан»).

Есімдерге жалғанып предикаттық мән беретін көне *дур* форманты да XVIII ғасырдың әдеби тіліне жат емес. Аса өнімді болмаса да бұл тәсіл өткен ғасырлардағы қазақ әдеби тілінде қолданылып келгенін ауыз әдебиеті нұсқалары да көрсетеді: *Құдіретіне алланың Бенденің жоқдур көнбесі («Қыз Жібек»).* *Кім байдур, кім жарлы дур, тәңірге аян («Айман-Шолпан»).*

Әрине, XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің грамматикалық сипаты тек осы көрсетілгендер емес. Осы күнгі нормамен салыстырғанда бұдан екі ғасыр бұрынғы әдеби тіліміздің грамматикалық жүйесіндегі өзгешеліктер әлдеқайда көбірек болуға тиіс. Бірақ сол кезден бізге жеткен материалдың тапшылығынан және олар текстологиялық жағынан біраз өзгеріп жеткендіктен, бұл ерекшеліктерді түгел, толық көрсету мүмкіндігі жоқ.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы эпистолярлық документтердің тілі сол дәуірде қазақ қоғамында өмір сүрген екі әдеби тілдің бірі яғни қазақтың жалпы халықтық тілі негізін сүрген екі әдеби тілдің бірі яғни қазақтың жалпы халықтық тілі негізінде пайда болған, жоғарыда сөз етілген көркем әдебиет тілі, екіншісі орта азиялық жазба әдеби тілі нормаларына негізделген ресми эпистолярлық стильдің тілі болды. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ даласындағы тіл практикасының бір түрі хан, сұлтан және кейбір старшиналардың орыс әкімшілік орындарына (патшадан бастап төменгі сатыдағы жергілікті әкімдерге шейін) және бір-бірлеріне жазысқан әр алуан қағаздарының тілі болды. Бұлар көбінесе орысша прошение, уведомление, донесение деп аталған документтер мен ресми хаттар.

XVIII ғасырдың екінші жартысында жазылған мынадай документтерді атап өтуге болады. 1785-жылы Екатерина II (орыс патшасы) ге Кіші жүз қазақ старшиналарының Әбілхайыр ханның балаларын хандықтан аластатуға сұрап жазған «ғарызнамасы» (прошение); 1785-жылы Кіші жүздің Нұралы ханының генерал-поручик О.А.Игельстромға жазған хаты; 1787-жылы Ералы сұлтанның полковник Д.А.Гванкин дегенге Нұралы хан мен Айшуак сұлтанды босатып жіберуін талап етіп жазған «мағлум намасы» (уведомлениесі); 1790-жылы Қара Көбек би және Шұбар билердің Россияның сыртқы істер коллегиясының мүшесі граф. А.А.Безбородкоға жазған хаты; 1790-жылы Сырым Датовтың Екатерина II ге жазған «ғарыз намасы» (донесение); Жетісудың бас старшинасы Тіленшінің Шерғазы сұлтанға 1793-жылы жазған «ағлам намасы» (донесение); 1794-жылы қазақ сұлтандары мен старшиналарының Екатерина II ге жаңа хан тағайындауды өтініп жазған «ғарыз намасы» (прошение).

Тілі жағынан алғанда қазақ феодалдары атынан жазылған бұл документтер арнаулы кеңсе тілінің үлгілеріне жатады. Мұнда татар элементтері басым, ал қазақ тіліне тән элементтер әлдеқайда аз. Орта Азия тілдеріне тән архаизмдер мен арабизмдер араласқан татар тілі хандар канцеляриясы практикасында ұзақ уақыт сақталып, ресми хат-хабарлардың барлығында қолданылды. Бұл тіл қазақ халқының көпшілік бұқарасына мүлде түсініксіз болды.

Өткен ғасырлардағы кеңсе-қатынас қағаздары тілінің лексикалық құрамындағы ерекшеліктерінің бірі жоғарыда көрсетілгеніндей, тек зат құбылыс атаулары ғана емес, түрліше көңіл күйі, амал-әрекетті білдіретін сын есім, үстеу, етістіктердің бір қатары шет тілдік (араб-парсы) сөздермен білдірілгендігінде: атғақ–единодушно, ғаяндұр–аян, бәңә асыл болынды–мно получены, махзун қылдыңыз–огорчили меня, ғадулік қылу–действовать вроздебно, офат олынды–скончался т.б. Сөйтіп, кеңсе қағаздары тіліндегі лексикалық ерекшелік–ондағы көптеген жеке атаулар мен сын, амал, іс-әрекетті білдіретін сөздердің араб-парсы элементтері болып келгендігінде.

Әрине, бұл эпистолярлық документтер тілінің сөздік құрамының негізі түркі элементтері, бірақ бұл жерде осы стильге тән ерекшелігі бар. Бұлардағы түркі тілдік лексика сол кездегі қазақтың жалпы халықтық тілі мен көркем әдеби тілінікі (ауыз әдебиеті мен ақындар шығамалары) емес, басым көпшілігі орта азиялық әдеби тіл (шағатай) мен татар тілдерінікі. Мысалы, қазақша –е, бол етістігі ер, ол түрінде оғуз тілдеріндегіше берілген: *Хайран олдым (болдым), жазған ердім (едім), уғланларым (ұлдарым), дост кібік (сияқты)* дегендер қазақ тіліне тән емес.

Сонымен қатар бұл стильде таза қазақ тілі элементтері мүлдем жоқ деп айтуға болмайды. Мұндағы біраз жеке сөздер мен тіркестер татарша–шағатайша орфографиямен жазылғандығы болмаса, қазақ тіліне тән екендігі байқалады. Мысалы, йұрт (жұрт), Кіші жүз, ақсақал қара халық болып, төре, шабуыл, атыстырып–шабыстырып йүрген, қабыл көру, елші қылып, сізге қандай дұшман болса (олса емес) бізге сондай дұшман, сол себептен, екі арада, Жем суының басындағы ел, көріп оқып мазмұнын аңғардық, әуелден білгеніміз йоқ, бұрынғы болып өткен т.б.

Алайда бұл документтердің тілі қазақ әдеби тілінде ресми іс-қағаз стилінің пайда болуының басы болды. Дегенмен осы XVIII ғасырдың екінші жартысында сондай-ақ XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі кезеңде қазақ қоғамында сезілерлі әлеуметтік қызмет атқарған ресми қағаздар, олардың тілі жайлы кеңірек тоқтап өту артық болмайды. Өйткені мұндай құбылыс бір ғана қазақ тілі үшін емес, басқа да туыстас түркі тілдер үшін де тән жағдай болғаны мәлім.

Аталған кезеңдегі қазақ даласында тіл тәжірибесінің және бір түрі болғаны белгілі. Ол қазақтың, жоғарыда айтылғанындай, хан, сұлтан, страшиналарының орыс империясының әкімшілік орындарына және бір-біріне жазысқан әр қилы сипаттағы мазмұндағы қағаздары мен хаттарының тілі болды. Бұлар, көбінше, орысша прошение, уведомление, донесение деп аталатын құжаттар мен ресми хаттар еді. Олардың архивтерінде

сақталғандары 1940-жылы жарияланды, солардан 1785-жылдан 1828 –жылға дейінгі материалдарды тіл жайында әңгіме етуге болады.

Бұл ресми документтерді қазақтың сол тұстағы көркем әдебиеті үлгілерінен бөліп қарау керек, өйткені, біріншіден бұлар әдебиеттің өзге жанрына жатады, екіншіден, тілі мен стилі жағынан өзгеше болып келеді. Бұл материалдар 1940-жылы жариялағанда профессор М.П.Вяткин былай деп жазған еді: «Хандардың хаттарын жазғандар қазақтар емес, татар молдалары патша өкіметінің агенттері болатын, сондықтан да еңбекшілердің көтерілістерін оңбаған халықтың бүліктері немесе тіпті қәдімгі ел тонау деп сипаттаған. Тіл жағынан алғанда қазақ феодалдары атынан жазылған бұл документтер арнаулы кеңсе тілінің үлгілеріне жатады. Мұнда татар элементтері басым, қазақ тіліне тән элементтер әлде қайда аз. Орта Азия тілдеріне тән архаизмдер мен арабизмдер араласқан татар тілі хандар канцеляриясы практикасында ұзақ уақыт берік сақталып, ресми хат-хабарлардың барлығына қолданылды. Бұл тіл қазақ халқының көпшілік бұқарасына мүлде түсініксіз болды¹».

XVIII ғасырда, одан кейініректегі кезеңдерде де қазақ дүниесінде қолданылған ресми қағаздардың тілі туралы қазақ тілші ғалымдары да осындай баға береді. Абай дәуіріне дейінгі хан-сұлтандардың түрліше грамота-хаттарына келгенде, олар сол кезде мода болған ресми-эпистолярлық стильдің бөліктері еді. Мұнда шағатай, татар, араб-парсы элементтері басым болды².

Стильдік белгілері кеңсе қағаздары тілінің орта азиялық түркі тілінде қалыптасқан стилі болды. Мысалы, жоғарыда аталған документтердегі *ғиззатлу*, *хурматлу* (*уважаемый*), *мархаматлу* (*милостивый, всемилостивый*), *сагадатлу* (*блаженный*), *биук мартабалу* (*высококостепенный*), *гинайатлу* (*всеблагий*), *қудратлу* (*всемогущий*), *шафағатлу* (*малосердный*), тәрізді сын есімдер, осындай тұрақты стильдік

¹ Материалы из истории Казахской ССр, Т.IV, М-Л., 1940.

² С.Кеңесбаев. Абай-основоположник казахского литературного языка–Советский Казахстан, 1955, №9, стр-124.

эпитеттер. Бұлар араб сөздерінен түркі жұрнағы арқылы жасалған. Бұлардан басқа да араб тілінің ғали және хазірет деген сөздері өте жиі қолданылып, біріншісі «жоғары, биік» екіншісі «его (ее) превосходительство, величество» деген ұғымдарды білдіруге жұмсалған. Мысалы, сіздің ғали хазіреттеріңіз—ваше высокопревосходительство, патша хазіреттері—ее императорское величество, государня т.б. Бұл сөздердің әр қайсысы белгілі бір эпитетті білдіретін дәрежеде қалыптасып, осы стильге тән нормаға айналған.

Сондай-ақ, әңгіме етілген осы стильдің сөздік құрамы, негізінің түркі тілдерінікі болғанымен, қазақ ресми қағаздары үшін ерекшелігі бар. Бұлардағы сөздердің басым бөлігі қазақ сөздері емес, орта азиялық жазба әдеби тілі мен татар тілдерінің сөздері, тіпті бірқатар тұстарда көне ұйғыр жазба дәстүрі элементтері де қатыстырылған. Қазақша еді, бол түрінде келуге тиіс етістіктер ерді, ол вариантында келеді: хайран *олдым, кірітар олынмыш, йазган ердім. Ошбу кібік, йүздөндірмек* (отвернуться) сияқты сөздер де қазақ тіліне тән емес. Грамматика саласында да бұл стильге көне және орта ғасырлық түркі жазба тілдерінің нормалары тән.

Ресми қағаздар тілінің лексикалық сипаты да осы стильге тән. Хан, сұлтан, би, страшиналардың аттарынан жазылатын түрліше қағаздардың атаулары біршама ажыратылып қолданылған. Жоғарғы орындардан бір нәрсені сұрай, өтіне жазылған қағаздар (прошение) арыз, арызнаме, арыз ахуал, арзы хал деп аталған және осы атаулардың всеподданнейше, всенижайшее тәріздес эпитеттердің баламалары да қалыптасқан. Бірдеңені білдіру, хабарлау үшін жазылған қағаздар (донесение, уведомление) аьлам наме, арзенаме деп аталған. Бұлардан басқа орысша письмо термини үш-төрт варианты берілген: мзктәбз күтәбәт және хат. Әкімшілік орындарының түрліше бұйрық-жарлықтары (повеление, приказы, указы) йарлук, амир йарлук, фарман түрінде кездеседі, қазақша бұйрық сөзі жоқ.

Кейбір әлеуметтік-әскери терминдер араб-парсы сөздері арқылы беріліп, бірізді қолданылған. Мәселен қазақтың билеушілерімен патша үкіметінің жергілікті әкімшілігіне қарсы әрекет етушілерді харамилар (разбойники

дегеннің баламасы ретінде) деп атау қалыптастырылған. Бұл сөзді осы мағынада көбірек кездестіруге болады. Жамаат сөзі община мағынасында жұмсалған. «Халық», «Көпшілік» ұғымын білдіруде бірнеше сөз қолданылған: йурт, қара халық, ел, жамаат. Бұлардың ішіндегі йурт сөзі этникалық, территориялық тұтастыққа біріккен қауым мағынасында қолданылғаны байқалады: қырғыз-қайсақ йурты, Орал йуртындағы башқұртлар, Рүсәй йурты, күллі йуртымыздың жамаатлары—община всего нашего журта. Журт сөзіне орысша—страна, территория, на которой живет одна семья (усадьба) или род, или народ, но без акцента на население, народ, обозначающего термином ель деп түсініктеме беріледі. Халық сөзі сирек бірақ осы күнгі мағынада қолданылған, ал жай халықта қара халық деген сөз тіркесімен берілген.

Ал бірқыдыру терминделген сөздердің қатарына харақат-поведение, поступок, аскер (кейбір жерде ләскер)—войско, саудагер-купец, мал-товар, шабуыл-набега, елші-посланец, депутат, сахара-степь, сахара халқы-степной народ, баж-налог, кеңес-совет, махкама-учреждение, управление, бастық, хаким, әкім—начальник, йаманлық-дурные действия, тұтқын-пленник, аманат-залог, қиянат-предательство деген сөздер де жатады.

Қазақ жерінің Ресей империясына бағынуына байланысты көптеген жаңа ұғымдарды атау қажеттігі туды. Бұлардың да бір қатарына араб-парсы сөздері алынып, тұрақтана бастағаны байқалады. Солардан «подданство, подданный» деген ұғымдар рағайатлық, рағайат сөздерімен беріліп отырды. Сондай-ақ патша үкіметі қазақ жерін билеуді қолайлы түрде жүзеге асыру үшін шекараға пограничная линия деген шеп құрып, қорған, қалалар салған еді. Осы пограничная линия сол ресми құжаттарда сархад деп аталған. Линияларда патша үкіметі тарапынан орнатқан қала-қорғандардың атауларын да саралап беру бағыты көрінеді. Оларды көбінесе қала деп, ал Орта Азия мен Ресей немесе шет жұрттықтағы үлкен қалаларды шаһар деп, крепость дегенді бірде қала (Ор қаласы-Орская крепость), бірде кірпіс,

кірепос, кірепіш деп орысша атаған. Фарпост сөзі де аударылмай, фарбос түрінде қолданылған.

XVIII ғасырдағы және одан кейініректегі кеңсе қатынас қағаздары тілінің лексикалық құрамындағы және бір ерекшелік, жоғарыда көрсетілгеніндей, тек ғана зат, құбылыс атаулары емес, түрліше көңіл күйін, амал-әрекетті білдіретін сын есім, үстеу, етістіктердің бір қатары шет тілдік (араб-парсы) сөздерімен берілгендігі күйін, амал-әрекетті білдіретін сын есім, үстеу, етістіктердің бір қатары шет тілдік (араб-парсы) сөздерімен берілгендігін де көруге болады: *айандур-известно, махзун қылдыңыз—огорчили меня, офат олинди-скончался т.б.*

Қазақтың билеуші топтарының патша үкіметі әкімшілік орындарымен жазысқан хат-қағаздары тілінің тағы бір ерекшелігі оларда орыс сөздерінің едәуір қолданылғандығында. XVIII ғасырдағы қазақ көркем әдебиет тілінде орыс сөздері мүлде жоқ еді ресми жазба тілінде ондаған орыс сөздері кездеседі. Бұларға лауазым аттары жатады. Генерал сөзі бірде инерал, бірде жанарал, тіпті бір жерлерде синерал түрінде кездеседі. Сондай-ақ қауалар, старшина, господин, гүбірнатыр, палкауник, граф, пристоп сөздері бар.

XVIII ғасырдағы ресми құжаттардың тілінің сипатының бірі—бұл стильдегі өзге тілдік элементтер лексика саласынан гөрі грамматика әсіресе морфология саласында көбірек орын алады. Олар есімдіктердің бәне, бәнім, сендін деп септелген түрлері, деп көсемшесінің дәйу түрінде келгені, есімшенің —ған жұрнағының орнына —мыш аффиксінің келуі, III жақ жіктік тұлғада —дүр формантының қолданылуы, етістіктің III жақ көпше аспектінде —лар жалғауымен келуі: хан йасадылар, алғанлардур, айталар, кеттілер, —у жұрнағының орнына —ғу формасының келуі: дүшманлық қылғучы, етістіктің —ғай жұрнақты тұлғасының тілде қалай өтініш мағынасын берумен қатар ашық рай қызметін де атқаратындығы, есімшенің —тұғың, —тын қосымшалы түрінің орнына —тұрған сөзінің келетіндігі: шабуыл қылатұрғын т.б.

Бұл ресми құжаттар стилінің синтаксистік құрылымында да бір қатар ерекшеліктер бар. Сөйлемдердің шұбалаңқы болып, жіктері әрең

ажырылатындай түрде келеді. Мысалы, ол харамилар бені өзлеріне дүспан біліп, уа бендін йүзлендіріп йүргәнлерні мындан алы хазратларыңызға йазсамда әлде болса, бәнә инанмай, ол қырғыз қазақларыныңызға оғланларыңызны йіберіңіз дерсіз. Ол харамалар бенім йарлықымны алмақ дәгүл қайта анды йіберген фарманларымызныда менлікилз йібермеділәр, бәлкі өлтірділзр білемін т.б. Ресми қағаз стилінің тіл ерекшеліктері осылар еді.

III. Қорытынды

Әдеби тіл дегеніміз—жазба әдебиет арқылы жүйелі қалыпқа түскен, стильдік тармақтары бар, қоғамдық қызметі әр алуан тіл. Әдеби тіл жалпы халықтық тілдің ең жоғарғы формасы болып есептеледі.

Тілді, оның әдеби түрін де халық жасайды. Оның халықтық негізін бұзбай, ұтымды, өскелең байланыстарын кең түрде пайдаланып, жақсы қасиеттерін дамыта түсуде алдыңғы қатардағы прогресшіл халық уәкілдерінің, ақын-жазушыларының, өнер-білім иелерінің басқа да қалам қайраткерлерінің атқаратын қызметі ерекше. Осы тұрғыдан Абай мен Ыбырайлар қазақтың әдеби тілі тарихының төрінен орын алады. Көркем әдебиеттің алдымен поэзия, сонан соң проза жанрларының негізінде дамыған әдеби тіл мен ғылымның, өнер—білімнің, газет-журналдың, мемлекеттік іс қағаздарының т.б. тілдері әр кезеңде әр түрлі дәрежеде дамиды. Бәрінің де әдебиеттік қасиетке ие болуы халықтың жазу мәдениетіне байланысты. Сондықтан да жазба тіл—тілдің әдеби қалыпқа түсуінің басты белгісі. Жазба әдеби тіл арқылы тіл байлықтары екшеліп, оның құрылымы жүйелі қалыпқа түсіп дамиды. Жазба әдеби тіл жазу арқылы, әдеби мұраларды баспаға басып жұртқа тарату арқылы, ауызекі тілдің байлықтарын екшеп саралау арқылы қалыптасады.

Жазба әдеби тіл—стильдік тармақтары бар тіл. Жазба әдеби тіл қоғамның, мемлекеттің ресми тілі болғандықтан, оның қызметі де барынша кең болады. Ол—мемлекет бойынша жүргізілген іс қағаздарының, барлық әдебиеттің, оқу-ағарту жұмыстарының, өнер—білімнің тілі. Сол орайда түрлі-түрлі тілдік стильдер пайда болады. Мысалы, қазақ әдеби тілінде XVIII ғасырдың екінші жартысында іс қағаздар (ресми-эпистолярлық) стилі, көркем әдебиет (өлең-жырлар) стилі пайда болды.

XVIII ғасырдағы қазақ тілі жайында әңгіме болғанда ең алдымен сол кездегі әдеби тілді сипаттайтын нұсқаларға назар қарату қажет болады. Бұл кездегі көркем әдебиет, негізінен поэзия түрінде болды, олар халық арасына

ауызша тарады. Бұл кезде жасап өткен Бұхар жырау, Шал ақын, Дулат ақындардың шығармалары негізгі нұсқалар есептеледі.

XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің лексикасында негізгі орынды қазақтың төл сөздері ұстайды. Араб-парсы сөздері де бар, олар екі топқа бөлініп, бірі ерте заманнан қазақ тіліне еніп сіңісіп өз сөзіне айналған сөздер (адам, бақыт, уақыт, дәулет т.б. және халық тіліне сіңіспеген (арсы-күрсі, маһи, ахрет, пір т.б.) сөздер. Сондай-ақ кейбір архаизмдер, фразеологиялық тіркестер де орын алған. Грамматикалық ерекшеліктерінен сөз тудырушы *-лы, -лық, -кер, -ғын, -ғыл* жұрнақтарымен жасалған тұлғаларды атауға болады.

Әдеби тілдің бір белгісі есептелетін ресми іс қағаздары стилін танытатын XVIII ғасырдың екінші жартысында жазылған эпистолярлық документтер, негізінен орта азиялық жазба әдеби тіл нормалары негізінде жазылып араб-парсы, татар тілі элементтері басым болса да, олардың тілі қазақ әдеби тілінде ресми іс-қағаз стилінің пайда болуының басы болды.

IV. Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1975.
2. Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1961.
4. Қордабаев Т. Әдеби тілімізді қай кезеңнен бастаймыз? «Қазақстан мұғалімі», 1978.
5. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары. Алматы, 1962.
6. Жұмалиев Х. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Алматы, 1958.
7. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері. Алматы, 1961.
8. Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1968.
9. Қазақ әдеби тілінің тарихы көздері. Алматы, 1989.
10. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, 1982.
11. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1993.